

УДК 911.53:502.3

ВЕПРИК Н.П.

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕТНІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В ЛАНДШАФТАХ

Останніми роками *об'єктами* досліджень змін ландшафтів за історичний час стали етновідміни в природокористуванні (Романчук С.П., Щищенко П.Г., Щур Ю.В. [1994], Питуляк М.Р. [1998], Гурова Д.Д. [2000-2002]). Проте мало відомими є методичні розробки з цього питання.

Дослідження етнічної складової природокористування – один з напрямів історичного ландшафтознавства. Головна причина звернення до минулого при дослідженні етновідмін у природокористуванні – їх нівеляція в сучасному світі. Сьогодні етновідміни в природокористуванні простежуються дедалі все менше, але звернення до минулого, де етновідміни добре простежувались, дозволяє їх ретельно вивчити.

Актуальність досліджень етнічної складової природокористування зумовлена: по-перше, проблемою збереження самотності кожного етносу через етновідміни у природокористуванні як складові, що визначають цю самотність; по-друге, такі

дослідження необхідні для врахування “історичних тенденцій та віковичного досвіду природокористування при визначенні шляхів покращення сучасних екоситуацій в конкретному історичному чи етнічному регіоні” [8]. Слушною з цього приводу є думка Степанова В.В. [10], який вважає, що попередити екологічну кризу, до якої прямує людство, можливо лише тоді, коли всі галузі людської діяльності будуть пронизані гуманістичним підходом, та будуть з’ясовні шляхи стабільності етнічних екосистем.

Прикладний аспект таких досліджень полягає в можливості доповнювати сучасні наукові розробки з раціоналізації сучасного природокористування рекомендаціями, які містять у собі відомості про традиційне природокористування. Поняття **“традиційне природокористування”** за своїм змістом є різноплановим. По-перше, традиційним вважаємо природокористування, що протягом тривалого часу мало місце в тому чи іншому регіоні. По-друге, традиційним є і природокористування, що адаптоване до навколишніх ландшафтів [Романчук С.П., Шищенко П.Г., Щур Ю.В., 1998]. Необхідно відзначити, що перше визначення терміну “традиційне природокористування” за умов його раціональності збігається з другим визначенням.

Метою досліджень є виявлення етнічно зумовлених рис у природокористуванні, що простежуються в представників різних етносів, мешканців спільних територій.

Складною є методика дослідження етновідмін у природокористуванні. Необхідно враховувати принципи, підходи та методи досліджень трьох методологічних рівнів пізнання: *філософського, загальнонаукового та конкретно-наукового*. З філософського рівня пізнання доцільно застосовувати принципи *об’єктивності, причинності, розвитку, релятивізму, редукціонізму*. З принципів загальнонаукового рівня пізнання – принципи *ергодичності та самоорганізації*. З підходів загальнонаукового рівня пізнання: *історичний, географічний, діахронічний, порівняльний*.

Методи досліджень етновідмін у природокористуванні надзвичайно різноманітні. Із загальнонаукового рівня пізнання необхідно використовувати методи *ототожнення, абстракції, діагностування, аналогії, індукції*. З конкретно-наукового рівня пізнання придатними для досліджень етновідмін у природокористуванні є емпіричні методи, методи спостереження, систематизації фактів, теоретичні, польові, картографічні та багато інших.

Близькими до **етнічного природокористування** є *етнічна екологія, етноботаніка, етнзоологія, етногеографія, етнічна демографія та аграрна етнографія*.

Етнічна екологія вивчає традиційні системи життєзабезпечення етнокультурних спільнот [11]. В літературі термін *життєзабезпечення* трапляється часто. В життєзабезпеченні головною завжди була природно-екологічна сторона [6]. Своє визначення цього терміну дано раніше [3]. Головною метою життєзабезпечення кожної спільноти людей є створення таких умов життя, що забезпечують збереження здоров’я людини. Досягається це кількома шляхами. Один з яких – раціональне використання харчових ресурсів [5]. З *етнічною екологією* етноприродокористування має спільне в питанні з’ясування особливостей використання представниками різних етносів природного середовища та масштабів цього впливу; виявлення закономірностей формування та функціонування екосистем; виявлення особливостей традиційних систем життєзабезпечення етнічних спільнот в різних природних (ландшафтних) умовах. Підрозділами етнічної екології є *етноботаніка та етнзоологія*.

Етноботаніка з'ясовує етновідміни у використанні рослинного світу в різних історично освоєних екосистемах; виявляє шляхи підтримки етнічною спільнотою екологічної рівноваги; вивчає інтродукцію та адаптацію рослин у сферах матеріального й духовного життя відповідно традиціям та інноваціям тощо [12]. З *етноботанікою* досліджуваний напрям історичного ландшафтознавства перехрещується в питаннях стосовно виявлення шляхів збереження різноманітності рослинного світу, що спостерігались у представників різних етносів.

Етнзоологія вивчає специфіку різних господарських систем (полювання, рибальства, тваринництва тощо) та річного господарського циклу; досліджує зміни фауни та ареалів її поширення, спричинених діями людини [12]. Дослідження етновідмін у природокористуванні має спільне з *етнзоологією* в питаннях стосовно заходів раціональності в різних господарських системах та заходів впливу на тваринний світ, що не призводили до змін ареалів поширення тварин. При цьому враховується етнічна складова цих процесів.

Етногеографія в історичному плані досліджує взаємовідносини між етнічними спільнотами та географічним середовищем, підкреслюючи при цьому опосередкований вплив природних та визначальну роль соціально-економічних чинників [12]. Питання етногеографії стосуються вивчення розміщення етносів; з'ясування їх чисельності, особливостей розселення та територіальної взаємодії з представниками інших етносів; при цьому враховуються форми та типи поселень, ступінь зміненості території, картина густоти населення, особливості та ступінь територіального змішання у селах і містах; етногеографія досліджує також взаємодію представників різних етносів між собою з урахуванням соціально-економічних, політичних, природних та інших чинників [там же]. Етногеографія та етноприродокористування формують дослідницьке поле в питаннях впливу етнічної складової природокористування на ступінь зміненості подібних ландшафтів.

Питаннями відтворення етносів займається етнічна демографія. Спільне коло проблем виникає при дослідженні особливостей розміщення етносів по території, причин міграцій та динаміки етносів, а також – особливостей прояву цих процесів.

Аграрна етнографія вивчає етнографічні аспекти сільськогосподарського досвіду, традиційного землеробства та тваринництва, досліджує предмети матеріальної культури (типи агропланування та форми землекористування, господарські будівлі в сільській місцевості та інше) [12]. На перекритті аграрної етнографії та досліджень етновідмін у природокористуванні формується спільне коло проблем щодо відповідності традиційного землеробства та тваринництва (тобто такого, що протягом тривалого часу мало місце в тому чи іншому регіоні) сучасним уявленням про раціональне сільськогосподарське природокористування тощо.

Отже, при дослідженні етноприродокористування необхідно враховувати знання, що отримують споріднені науки: *етнічна екологія, етноботаніка, етнзоологія, етногеографія, етнічна демографія та аграрна етнографія*.

Порівнювати найхарактерніші риси в природокористуванні представників різних етносів необхідно в межах спільних або в межах подібних ландшафтів. Досліджувати етновідміни в природокористуванні найкраще в регіонах сусідства представників кількох етносів, що належать до трьох груп: етнічного ядра, етнічної діаспори та етнічної периферії. Причиною цього є риси подібності в природокористуванні, що часто простежуються в представників автохтонних етносів, представлених на певній території етнічним ядром, або в тих, які представлені етнічною периферією. Існування ж третьої групи етносів, які формують етнічну

діаспору, виключають в багатьох випадках подібності в природокористуванні. Територія України багата на поліетнічні регіони: Північна Буковина, Запоріжжя, Закарпаття, Крим, Донбас, Приазов'я та інші.

У дослідженнях етнічної складової природокористування необхідно враховувати також етновідміни, що фіксуються в межах етнографічних груп. Утворення етнографічних груп відбувається кількома шляхами, один з них – тривалий відрив частини етносу від основного етнічного масиву [9]. Це характерно для більшості гірських регіонів, які ізольовані від основної частини етносу. Прикладом можуть бути представники етнографічних груп українців з Українських Карпат: гуцули, лемки та бойки. Питання дослідження етновідмін у природокористуванні особливо важливе при триваючих процесах нівеляції в матеріальній та духовній культурах між цими трьома етнографічними групами.

Представимо етапи дослідження етнічної складової природокористування.

Перший етап дослідження. На цьому етапі відбувається вибір просторових і часових меж дослідження, обґрунтовується цей вибір.

Другий етап дослідження. З'ясовується мета та завдання дослідження.

На третьому етапі дослідження обираються об'єкти дослідження на регіональному і локальному рівнях, здійснюється вибір ключових ділянок. До вибору ключових ділянок необхідно підходити особливо ретельно. Від того, чи вдалим виявився цей вибір, залежатиме глибина пізнання особливостей етноприродокористування, інтенсивності, особливостей та масштабів антропогенного впливу на ландшафтні комплекси (ЛК), з'ясування набутих змін із урахуванням етнічної складової природокористування. На цьому ж етапі з'ясовують предмет дослідження; обирають принципи, підходи та методи дослідження.

Четвертий етап дослідження передбачає створення бази даних про досліджуваний регіон. Складає таку базу даних різноманітна за змістом інформація (географічна, етнографічна, демографічна, економічна, історична тощо), зібрана в архівах, відділах рідкісних книг та картографічних і в ході власних польових досліджень. У різних регіонах України зміст і повнота представлення необхідних для дослідження матеріалів, звичайно, будуть неоднаковими. Це пояснюється в першу чергу тим, що українські землі в один і той же історичний період входили до складу кількох держав. Більшість необхідної інформації зберігається в архівах України, але немало її і за рубежем.

На п'ятому етапі дослідження вивчають, як розміщувались етноси на певній території; з'ясовують їх чисельність та особливості розселення; виділяють етнічні території й визначають, які етноси формують етнічне ядро (основна частина етносу, яка розселена компактно), етнічну периферію (компактні групи представників певного етносу, тим чи іншим чином відокремлені від основної його частини) та етнічну діаспору (окремі представники певного етносу, розсіяні по територіях, які займали інші етнічні спільноти); виявляють території сумісного проживання представників кількох етносів (окреме село або група сіл). Кожній з територій дається коротка характеристика. Зміст такої характеристики залежить від того, якими вихідними матеріалами володіє дослідник.

Шостий етап дослідження. На цьому етапі аналізуються зібрані матеріали та з'ясовується вплив етнічних чинників на зміни у ЛК, глибина впливу на локальному рівні структурної організації ландшафтів. На цьому ж етапі дослідження виділяють етапи антропогенних змін ЛК, які визначаються з урахуванням

найінтенсивнішої взаємодії чинників природних із антропогенними, у тому ж числі й етнічними, та відбувається вибір історичних зрізів.

Сьомий етап дослідження У межах кожного історичного зрізу в ландшафтах досліджуваного регіону дається характеристика кожному виду природокористування, де простежуються риси етновідмін, з'ясовується глибина впливу етнічного чинника на ЛК й інтенсивність прояву в різних ландшафтах. За глибиною і масштабами змін ЛК виділяються головні та другорядні природокористування. Аналіз впливу природокористувань різних видів на різнорангові ЛК полягає у виявленні основних напрямів змін їх компонентних складових і цілісних комплексів на рівні фацій або урочищ. Зміна компонентних складових ЛК (переважно біокомпонентів) з'ясовується шляхом аналізу давніх картографічних, літературних і статистичних матеріалів, а також сучасних, що дає можливість використовувати метод актуалізму, шляхом інтерпретації впливів на ландшафти, які відбувались у минулому, із сучасних позицій. Результати дослідження, отримані на цьому етапі, повинні бути порівнянні між собою.

Восьмий етап дослідження – польовий. Він передбачає з'ясування рис відмінності в природокористуванні з урахуванням етнічної складової, що простежуються на сучасному етапі, їх порівняння з тими, що мали місце в минулому, з'ясовується сучасна освоєність ландшафтів регіону дослідження, визначаються найістотніші зміни зафіксовані в сучасних ландшафтах, зумовлені етнічно.

Дев'ятий етап дослідження Останній етап стосується виявлення позитивних рис у природокористуванні минулого з урахуванням етновідмін. Отримані при цьому знання стануть корисними для раціоналізації сучасного і майбутнього природокористування. Джерелами дослідження виступають різноманітні за змістом матеріали. Зокрема, картографічні, в яких зафіксована інформація про землеустрій, структуру землеволодінь, розміри та конфігурацію різних угідь тощо.

Більшість етапів дослідження етнічної складової природокористування у ландшафтах передбачає створення історико-ландшафтознавчих та історико-географічних картосхем таких двох видів: 1) етнічні картосхеми, які показують розміщення по території представників різних етносів; 2) етнографічні картосхеми, на яких зображені різні сторони життя етносів, характерні риси їх матеріальної культури на той чи інший історичний період. Основа таких картосхем ландшафтна (*історико-етноландшафтознавчі* та *історико-етнографоландшафтознавчі* картосхеми) й загальногеографічна (*історико-етногеографічні* та *історико-етнографогеографічні* картосхеми). Створення цих картосхем – один із найважливіших моментів у дослідженні. Головним джерелом дослідження етновідмін у природокористуванні є давні картографічні матеріали. Найкраще підходять кадастрові плани, які детально відтворюють територіальну організацію господарств представників різних етносів.

Як відомо, вибір тих чи інших можливостей, що надають етносам ландшафти, певною мірою залежить від рівня соціально-економічного розвитку суспільства [1]. Необхідно розрізняти етновідміни в природокористуванні, зумовлені впливом соціально-економічного чинника, та етновідміни, спричинені специфічними традиціями етнічних спільнот. Наприклад, у рівнинній та передгірській частинах Північної Буковини в кінці XVIII ст. існували дві різні системи землеробства: трипільна – в поселеннях німецьких колоністів та перелогова – в поселеннях корінних мешканців краю – українців і румун. На це були дві причини: 1) Північну

Буковину в XVIII ст. заселяли представники різних за рівнем економічного розвитку територій; 2) рівень соціально-економічного розвитку Північної Буковини був нижчим від рівня, наприклад, центрально-австрійських провінцій, звідки здійснювали одну з міграційних хвиль до буковинського краю. Там перелогова система землеробства була відома давно.

Формування традиційних систем господарювання відбувається впродовж тривалого часу, що робить їх достатньо стійкими. Тому зміна соціально-економічних умов не завжди спричиняє швидку зміну традиційного способу господарювання. Для цього потрібен певний час. Наприклад, в окремих дрібних господарствах Північної Буковини в середині XIX ст. продовжували використовувати традиційну перелогову систему землеробства, тоді як на значній частині території краю було поширене трипілля [2]. Необхідно зазначити, що перехід від одних форм господарювання до інших неминуче призводив до втрат деяких традиційних елементів.

Важливим чинником впливу на вибір місця заселення є відповідність навколишніх ландшафтів стереотипу, який склався в представників етносу в процесі закріплення традиційного укладу життя та стійко зберігається в наступних поколіннях [7]. Це визначає успішність психологічної адаптації представників етнічної спільноти до території переселення, де визначальним є тип ландшафту [там же]. Необхідно зазначити, що визначальними орієнтирами при переселенні етносів можуть бути дрібніші елементи структурної організації ландшафтів – типи місцевостей та урочищ. Прикладом можуть слугувати поселення росіян-старообрядців, утворені на території Північної Буковини в кінці XVIII – першій половині XX ст. При виборі місця під майбутнє поселення старообрядці надавали перевагу тим місцевостям, де були умови для проведення осушувальних меліорацій. Ці місця були необжитими та відповідали вимогам традиційного укладу життя старообрядців, який був дуже стійким і майже не змінювався при переході від одного покоління до іншого.

Природокористування, що тривалий період мало місце на певній території, володіє багатьма можливостями для вироблення традиційних елементів, які б враховували особливості місцевих природних умов. Слушною з цього приводу є такий вислів: «... если этнос долго жил на данной территории, он обычно наиболее оптимально адаптировался к ней и, сохраняя традиции природопользования, не нарушал природного равновесия. В то же время, казалось бы, самые прогрессивные современные методы эксплуатации природы, привносимые извне без скрупулезного учета местных особенностей, могут принести этой же местности трудно поправимый урон» [4, с.146].

Методологічні основи досліджень етновідмін у природокористуванні, викладені в статті, можуть бути корисними для здійснення подібних досліджень в різних регіонах України.

1. Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М.: Наука, 1987. – 336 с.
2. Веприк Н.П. Агрорландшафти і землеробство Північної Буковини у кінці XVIII – на початок XX століття // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2002. – Вип. 138. – Сер. Географія. – С. 135-149.
3. Веприк Н.П. Вплив природокористування на ландшафти поліетнічної Північної Буковини // Фізична географія та геоморфологія. – 2002. – Вип. 43. – С. 77-81.
4. Ганжа А.Г. Инновации в системе “Этнос – окружающая среда” // Этническая экология: теория и практика. – М.: Наука, 1991. – С.140-148.
5. Дубова Н.А. Биологические аспекты этнической экологии // Этническая экология: теория и практика. – М.: Наука, 1991. – С.77-99.
6. Козлов В.И. Жизнеобеспечение этноса: содержание понятия и его экологические аспекты // Этническая экология: теория и практика. – М.: Наука, 1991. – С.14-43.
7. Лебедева Н.М. Психологические аспекты этнической экологии // Этническая экология: теория и

практика. – М.: Наука, 1991. – С.100-124. 8. Пашенко В.М. Землезнання. Методологія природничо-географічних наук. – Київ: Б.в., 2000. – Кн. перша. – 320 с. 9. Проблемы этнической географии и картографии. Под ред. С.И. Брука. – М.: Наука, 1978. – 168 с. 10. Степанов В.В. Этноэкологическая экспертиза для изучения проблем межнациональных отношений // Этнические факторы в жизни общества. – М.: Б.и., 1991. – С. 26-40. 11. Этническая экология: теория и практика. – М.: Наука, 1991. – 374 с. 12. Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. – М.: Наука, 1988. – 225 с.

The article is devoted to the problems of ethnic nature utilization. The actuality of regional studies of ethnic component of nature utilization is dealt with, as well as the aspect of studies application, and the principles approaches and methods, used within the study; a linkage with other sciences is described. The study stages are characterized. Ethnic component of nature utilization in the landscapes is studied based on the example of Northern Bukovina.